

FILIPPOV SZERGEJ:

AZ 1960–70-ES ÉVEK SZOVJET TÖRTÉNETTUDOMÁNYÁNAK VITÁI A FEUDALIZMUSKORI OROSZORSZÁG FEJLŐDÉSÉRŐL

Az utolsó 20–25 évben a szovjet történettudományban jelentős események zajlottak le. Egymást érték a szervezett és spontán viták a legkülönbözőbb témákról, a szakfolyóiratok, monográfiák és összefoglaló művek lapjain. Vita folyt (és folyik) az Óorosz állam (Kijevi Rusz) társadalmi-gazdasági és társadalmi-politikai rendjéről, diskussziók voltak a feudális formáció „felívelő” és „hanyatló” szakaszairól, a jobbágyrendszer kialakulásának okairól, előfeltételeiről és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről, az oroszországi abszolútizmusról stb. Természetesen a viták a tudomány szerves velejárói, fejlődésének elengedhetetlen előfeltételei, ezért úgy tűnhet, hogy a szovjet historiográfia „vita-robbanásában” nincs semmi különös. Ugyanakkor még a legfelületesebb szemlélő figyelmét is felkeltik a következő körülmények: először már a fentebb idézett, aktuális vitáknak korántsem teljes felsorolásából látható, hogy Oroszország történetének nem csak részkérdéseiről keletkeztek nézeteltérések, de annak általános koncepciójával kapcsolatban is, sőt e véleménykülönbségek gyakran a történettudomány általános elméleti kategóriáit is érintik (feudalizmus, a kapitalizmus kialakulása, osztályharc stb.) legalábbis az orosz történeti fejlődésre vonatkoztatva; másodsor, a viták kereszttüzebe az orosz történelem nagy időköze esett, gyakorlatilag a 9. sz-tól a 19. sz. közepéig, s végül harmadszor, a kérdések többségének megvitatásakor az egymással szembenálló csoportokban ugyanazokat a neveket találjuk, így túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a tudósok két, a problémát kétféleképpen megközelítő, két áramlatot képviselő csoportja harcának vagyunk szemtanúi. Ezen körülmények a szovjet középkorkutatás vitáinak figyelmesebb szemügyrevételére és néhány tanulság levonására készítetnek bennünket. Mindegyik vitakérdésnél nem tudunk elidőzni, ezért azokból – a véleményünk szerint – legfontosabbakat választjuk ki, sőt a disputáknak csak azon vonatkozásaira koncentrálunk, amelyek szerintünk a viták teljes halmazát egy egységbe fogják össze.

A történeti (s nem a historiográfiai) kronológiát véve figyelembe, első helyre a Kijevi Rusz társadalmi-gazdasági rendjéről folyt polémiát kell állítanunk. A véleménykülönbségek lényegének helyesebb megértéséért

egy, az ezen dolgozat címében megjelölt kronológiai határokon túli historiográfiai exkurzust kell tennünk. A forradalom előtti orosz történettudomány természetesen nem használta a társadalmi-gazdasági formáció fogalmát, ezért a „feudalizmus” kategóriája, ha egyáltalán alkalmazták, szinte kizárólag politikai jelentést hordozott (politikai széttagoltság, feudális hierarchia). Ugyanakkor magától értetődik, hogy a Kijevi Rusz gazdasági viszonyai is a polgári történészek kutatásainak tárgyát képezték, így módon, a marxista historiográfia meghatározott tudományos eredményeket kapott „örökségül”, melyeket a marxista kutatások menetében figyelembe kellett venni.

A talán legjelentősebb orosz polgári történész, V. O. Kljucsevszkij fogalmazta meg például a „városi-kereskedő” Kijevi Rusz tételét, amelynek gazdasági alapját elemezve ezt írta: „A 11–12. századi Kijevi Rusz gazdasági jóléte a rabszolgaságon alapult. A 12. sz. közepére a rabszolgaság hatalmas méreteket öltött.”¹ A továbbiakban a tudós rámutatott, hogy a személyes földtulajdon ismertetőjegyei a Kijevi Ruszban a 11. századnál nem korábban (a forrásokban a 12. sz.-tól) jelennek meg, Kljucsevszkij véleménye szerint ennek a születőfélben levő tulajdonformának a jellemző vonása a rabszolgamunka alapvető felhasználása. Sőt maga a tulajdonjog is, a következő formula alapján, a rabszolgaság intézményéből ered: „Ez a föld az enyém, mert az én embereim művelik meg...”² Így a marxista történettudomány „tudományos örökségül” a kereskedő, városi Ruszról szóló elképzelés vált, elterjedt rabszolgamunkával és a földmagántulajdon (11. sz.-ig) hiányával. Felesleges bizonyítani, hogy milyen nagy nehézséget okoz akárcsak a legutóbbi tézis is a feudális Óorosz államra vonatkozó marxista teória megalkotásának útján.

Pedig Kljucsevszkij konstrukciója nem csak a polgári, de a korai marxista historiográfiára is nagy hatást gyakorolt, így annak kulcsfigurájára, M. N. Pokrovszkijra is.

M. N. Pokrovszkij még a forradalom előtt írta le, hogy a feudalizmus „sokkal inkább a gazdálkodás egyfajta rendszere, mint jogrendszer”. 1931-ben pedig konkrétabb meghatározást adott: „...A feudalizmus társadalmi-gazdasági formáció, amelyet a termelés meghatározott módszerei, meghatározott 'politikai rendszer' és 'államforma' jellemez.”³ Ugyanakkor az óorosz társadalom konkrét analizisének Kljucsevszkij városi teóriáját átvéve írja, hogy „a 10–11. sz.-i városi Rusz még nem ismert társadalmi osztályokat.”⁴ és hogy később két osztály képződött, a „gazdagoké” (klassz bogacsej) és a „szegényeké” (klassz bednyjakov), amelyeket a szerző pontosabban nem határozott meg. Kljucsevszkij koncepciója hatást gyakorolt Sz. V.

Juskov következtetései is, aki megkezdte az oroszországi feudalizmus genezisének részletes kutatását.⁵ Ő az Óorosz állam gyors feudalizációját a 12. sz. gazdasági krízisével kötötte össze, amelyet „a nemzetközi kereskedelemnek a Kelet-Európai síkság határain belüli agóniája eredményezett.”⁶

A Kijevi Rusz kutatásának menetében D. B. Grekov tevékenysége hozott gyökeres fordulatot. 1932-ben a „Rabszolgaság és feudalizmus a régi Rusz-ban” című előadásával lépett fel, amelyben két fontos kérdésre is éles fordulatot hajtott végre elődeihez képest. Először arra a következtetésre jutott, hogy az óorosz állam „termelőbázisa” „elsősorban a földművelésen alapult.”⁷ Másodsor, s ez még fontosabb, Grekov kijelentette, hogy a Kijevi Rusz alapvető termelési módja a feudalizmus és nem a rabszolgatartás volt. A vitában, amelyet ezen előadás alkalmával rendeztek, még sokan szólítottak fel a Kijevi Ruszbeli rabszolgaság megfelelő figyelembevételére, ugyanakkor a 30-as évek végén Grekov koncepciója, amelyet a későbbiek során tovább fejlesztett, már általános támogatásban részesült (az 1939-es vitában ellene csak 3 tudós lépett fel).⁸ Grekovnak a feudális Óorosz államról vallott ezen koncepciója maga sem maradt az idők során változatlan. Kivéve azt a tézist, amely szerint Rusz elkerülte a fejlődés rabszolgatartó stádiumát. És ha a 30-as évek végén Grekov a Kijevi Rusz történetében a feudalizáció két periódusát különböztette meg, a feudális viszonyok érlelődésének a 11. sz. közepéig, és a feudális széttagoltságának a 11. sz. közepétől terjedő időszakát, akkor az 50-es években, nem utolsósorban Sztálin cikke, „A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései”⁹ hatására, a feudális viszonyok kialakulását a 9. sz.-ra datálta, formálódásának folyamatát pedig az 5–8. sz.-ra.¹⁰ Feltétlenül meg kell említeni Sz. V. Juskovnak 1939-ben megjelent könyvét, aki szintén továbbfejlesztette koncepcióját, s ezen alkalommal a feudalizmus genezisének sémájába kapcsolta a feudalizmus előtti időszakot (9–10. sz. közepéig), amikor is – szerinte – még nem létezett az osztálytársadalom.¹¹

Ebből a vázlatos áttekintésből is látjuk, hogy a 60-as évek elejéig a Kijevi Rusz szovjet historiográfiájában erős változások zajlottak le, s annak társadalmi és gazdasági rendjéről olyan elképzelés alakult ki, amely gyökeresen eltért nem csak a polgári, de a korai marxista történetfelfogástól is. A szovjet medievisztikában mind a mai napig a feudális Óorosz állam koncepciója uralkodik, bár híveinek véleménye nem mindig egyezik a feudalizmus fejlődési szakaszának a 9–13. sz. közötti intervallumban való meghatározásában. A Szovjetunió történetének periodizációjáról folytatott vita során, amelyet a 40-es évek végén, az 50-es évek elején rendeztek, a 9–11. sz-ig tartó időszakot a korai-, a 11–12. sz. fordulójától terjedőt a fejlett

feudalizmus korának nevezték.¹² Ugyanakkor a 12 kötetes összefoglaló, a „Szovjetunió története a legrégebb időkől napjainkig” című munkában a Kijevi Rusznak szentelt részben B. A. Ribakov kissé eltérő sémát ad. Egy prefeudális periódus kiemelése (6.–8. sz.) után, amikor „végre kialakult a feudális osztályviszonyok minden előfeltétele”, Ribakov megállapítja, hogy ezt követően a 8. és 9. sz. határán alakul ki a feudális állam – Rusz, kijevi központtal, amelyik mint korafeudális monarchia a 12. sz. második negyedéig áll fenn.”¹³ Azonban a Kijevi Rusz feudalizmus-teóriájának hívei közti eltérések kevésbé jelentősek a számunkra. Annál inkább megérdemlik a 60-as, 70-es évek historiográfiájának új jelenségei, hogy részletesen szemügyre vegyük őket.

Ha döntőnek neveztük Grekov 1932-es előadását és az ezt követő tevékenységét, amelyek végeredményben a Kijevi Rusz történetével foglalkozó kutatók koncepciójának fokozatos unifikációjához vezettek, akkor ugyanolyan (pontosabban, majdnem ugyanolyan) fordulatot hozott a 60-as évektől a 70-es évek elejéig tartó időszak, amikor új erővel lángoltak fel a viták az óorosz társadalom rendjéről. A historiográfia „új impulzusait” két csoportra lehet osztani. Egyrészt megszaporoódtak az olyan munkák, amelyek a kutatók figyelmét újra a Kijevi Ruszbeli rabszolgaság problémájára felvonták és megkérdőjelezték B. D. Grekov állítását a rabszolgaságnak az óorosz államban történt gyors elhalásáról.¹⁴ V. I. Goremikina mindenkinél tovább ment el e téren, igyekezve újra megalapozni az Óorosz állam rabszolgatartó jellegének koncepcióját.¹⁵ Goremikina B. D. Grekovot egyebek közt dogmatizmussal és a forrásoktól való elszakadással vádolta, és arra a következtetésre jutott, hogy „Az Óorosz állam történetének dokumentumanyaga megkérdőjelezi ennek az államnak, mint társadalmi-gazdasági struktúrája alapján feudálisnak, a tudományunkban kialakult értékelését.” Az Óorosz államban két termelőrendszer, az öközőösség és a rabszolgatartó (uklad) meglétét állítva, Goremikina a rabszolgatartót tekintette elsődlegesnek. „Az óorosz társadalom szociális szerkezete a korai rabszolgatartó államokra jellemző.” – állapította meg a könyv szerzője.¹⁶ Meg kell jegyezni, hogy a tényszerű bizonyítás mellett a tudósszony koncepciója alátámasztására egy általános érvényű elméleti elképzelést is megfogalmaz. Véleménye szerint az Óorosz állam rabszolgatartó jellege „fejlődésének szabályosságára vall az öközőösségtől a rabszolgatartásig, s ettől a jobbágyrendszerig, amiről V. I. Lenin is írt.”¹⁷ Goremikina konstrukciói nem lettek megértésre a szovjet medievisták soraiban, mint ahogy a történelmi fejlődés „szabályosságáról” és „szabálytalanságáról” vallott tézise sem. Goremikina munkájának jelentősége nem koncepciójában, hanem az oroszor-

szági rabszolgaságra vonatkozó adatok összegyűjtésében s az uralkodó teóriának címzett kritikái megjegyzéseiben van. De ezt a teóriát más oldalról sokkal erősebb támadások érték. Itt néhány tudós azon kísérletére gondolunk, hogy új módon világítsanak rá Óroszország archaikus és feudális összetevőinek viszonyára az ottani feudalizmus kialakulásában. A kibontakozó vitában központi helyet foglalt el a földre vonatkozó feudális tulajdonjog kialakulásának kérdése. E témában a történészek között a legnagyobb népszerűségnek az 50-es évek elején kialakult, és a leginkább L. V. Cserepnyin és O. M. Rapov által kidolgozott elmélet örvend, amelynek az a lényege, hogy – Cserepnyint idézve – a feudalizáció folyamata az obscsina kétirányú fejlődésében fejeződött ki. Egyrészt az obscsina-tagok gazdasági differenciálódása folyt, amely a világi és egyházi votcsinák kialakulásához vezetett, másrészt az obscsina földjének kisajátítása és a szabad obscsina-tagok alávetése a bíraskodás és a kirótt adó által az állami (fejedelmi) hatalom, mint az uralkodó osztály szerve hatalmának rájuk való kiterjesztése útján,” azaz a föld „fejedelmivé tétele”.¹⁸ Ily módon Cserepnyin véleménye szerint, a föld „fejedelmivé tétele”, a földre vonatkozó fejedelmi főhatalom felállításában állt, amelynek eredményeképpen az adó-kontribúció, amelyet a fejedelmek gyűjtöttek, átalakult feudális járadékká. Hogyan datálják e folyamatokat? O. M. Rapov szerint a 9–10. sz. határán a források „adó (dany)” fogalma már feudális járadék értelemben fordul elő.¹⁹ L. V. Cserepnyin 1956-ban azt írta, hogy „már a 10. sz.-ban az obscsina földek jelentős része állami feudális tulajdonba került”, 1972-ben viszont már óvatosabban fogalmazott (részben figyelembe véve A. L. Sapiro észrevételeit) kijelentette, hogy „az adó feudális járadékká fejlődése fokozatosan zajlott le, és e folyamatot nehéz datálni.”²⁰ „A folyamat a 9–11. sz. határán zajlott, s eredményei a 12. sz.-ra váltak nyilvánvalóvá.”²¹

A feudális votcsinák kialakulásának kérdésével kapcsolatban Cserepnyin véleménye szerint a legkorábban a fejedelmi birtokok alakultak ki. „... A 11. sz. második felére a kutatók rendelkeznek olyan forrással, amely vitathatatlanul tanúskodik a fejedelmi birtok meglétéről”, írja és hozzáteszi, hogy nem lehet sem a meglétére utaló későbbi, de a 10. sz.-ra vonatkozó utalásokat sem mellőzni. A 12. sz.-ban – folytatja Cserepnyin – a fejedelmi feudális földtulajdon létezése „nem lehet vita tárgya.”²² Megjegyezzük, hogy O. M. Rapov e kérdésben még határozottabban foglal állást, a fejedelmi földtulajdon kialakulását nem később, mint a 9–10. sz.-ra téve.²³ A továbbiakban Cserepnyin elemzi a bojári és egyházi földbirtoklást is, és arra a következtetésre jutott, hogy itt is fordulópontot jelent a 11. sz. kö-

zepe és különösen a 12. sz., „amikor Oroszország a feudalizmus korai szakaszából a fejlett periódusba lép.”²⁴ A kép teljessége kedvéért megjegyezzük, hogy Cserepnyin szerint ugyanezeket az időhatárokat lehet a függő lakosság történetében is elkülöníteni. A 11. sz. közepe 12. sz-ig „a társadalom életében még jelentős szerepet játszott a személyében szabad, de az állami kizsákmányolásnak alávetett szomszédos obscsinák lakossága, a szmerd-adózók, a nem szabadok között pedig a cseljaginok (rabok) voltak többségben. A második szakaszban ... a közvetlen termelők mind nagyobb része a nagybirtokon élő szmerdek, zakupok közé kerül, akik gyakran a holop-kategória határán vannak.”²⁵ Mint látjuk ez az állítás a szerzőnek azon tételével egyezik, hogy az első, korai feudális szakaszban „az állam legfelsőbb földtulajdona van túlsúlyban,” a „fejlett feudalizmus” időszakában pedig „nő és szélesedik a votcsina-tulajdon.”²⁶

1969-ben A. L. Sapiro kritikai megjegyzéseket fűzött az óorosz fejedelmeknek az összes földre kiterjedő tulajdona elméletéhez. Véleménye szerint, még ha beszélhetünk is az első orosz fejedelmek hatalmáról néhány kelet-európai törzs földjei felett, akkor is ez a hatalom nagyon ingatag volt, és nem jelentette a konkrét földdarabok feletti rendelkezés jogát.²⁷ A szláv törzsek kizsákmányolása adóztatás-sarcoltatás, bírósági illetékek útján valósult meg, amit feltétlenül meg kell különböztetni a 11. században megjelenő, de a forrásokban csak a 12. századtól kimutatható feudális szolgáltatásoktól. Éppen Sapiro volt az, aki a vitát új elméleti szintre terelte azáltal, hogy az Óorosz állam fejlődésének megítéléséhez felhasználta A. J. Nyeuszihin hipotézisét a „prefeudális periódusról”.²⁸ Cikkében Sapiro a következőket írta: „A. J. Nyeuszihin megállapította, hogy a germánoknál a feudális társadalmi formációt átmeneti korszak előzte meg. Kétségtől ilyen átmeneti periódust éltek át a szlávok is, amikor az ősközösségi viszonyok elhaltak, s kialakultak a feudális viszonyok. Ebben az időben az adó, amit kezdetben a még földtulajdonosként szereplő szabad közösségektől és obscsinatagoktól szedtek, fokozatosan földjáradékká változott, a bírósági illetékek pedig, amelyek korábban függetlenek voltak a fejedelem és druzsinája tagjainak földtulajdonától – most e földtulajdon attribútumává váltak.”²⁹

Világos, hogy e helyzet elfogadása esetében felmerül a formációk „klasszikus” ötlépcsős teóriája ártértékelésének szükségessége, mégpedig a sajátos, feudalizmus előtti időszak kiemelésével. Ahogy látni fogjuk, ez a perspektíva a Kijevi Ruszról folytatott viták kiéleződéséhez vezetett.

A középkori Oroszország történetének elismert szakértője, A. M. Szaharov, „A feudalizmus fejlődésének útjai” című könyvről írott recen-

ziójában elfogadja a földtulajdon feletti fejedelmi hatalom tézisé, de ki mondja, hogy ugyancsak nehéz lenne ezt a hatalmat „feltétel nélkül feudálisnak” nevezni, és, hogy ez a hatalom tulajdonképpen inkább átmeneti formát jelent, amely csak tendenciájában feudális.”³⁰ A fokozatosan felgyülemlett kétségek összegeződtek alternatív koncepcióba I. J. Frojanov, leningrádi tudós munkáiban, aki 1974-ben és 1980-ban két monográfiát jelentetett meg a Kijevi Ruzs társadalmi-gazdasági és társadalmi-politikai rendszeréről. Ezekben Frojanov kidolgozta a 10–12. századi oroszországi feudalizmus elméletének kritikáját, és kifejtette saját elképzeléseit az orosz történelem e szakaszáról.

A feudalizáció fő ismertető jelének a szerző a nagybirtok kialakulását tartja. Ezzel kapcsolatban részletesen tárgyalja a föld „fejedelmivé válásának” elméletét. Azon források elemzése alapján, amelyeket e teória bizonyításaképpen általában felsorakoztatnak, Frojanov arra a következtetésre jut, hogy „a 10-12. században az adóztatást nem követte ... a földbirtok formáinak megváltozása és a feudális fejedelmi földbirtoklás létrejötte.”³¹ Frojanov nem fogadja el az obscsina kettős evolúciójáról alkotott elképzelést. (Lásd 7. old.) Ahhoz, hogy az obscsina-tagok gazdasági differenciálódásának eredményeképpen feudális földbirtok alakulhasson ki, szükséges a szabad paraszti földbirtok megléte, elengedhetetlen az allódium, mint a feudalizmus gazdasági előfutára. Ám a fejedelmeknek az obscsinaföldre kiterjesztett tulajdonjoga a parasztok szabad földbirtoklásának likvidációját jelenti. Ilyen alapon egymást kizáró folyamatokkal van dolgunk.”³² Végül, nem kevésbé súlyosan esik latba a történész hivatkozása arra a tényre, hogy a fejedelem földtulajdonjoga elképzelhetetlen olyan politikai rendszerben, amelyben a fejedelmek állandóan cserélgetik egymást számos orosz fejedelemség trónján, váltogatva uralmuk színtereit, amikor a vecsék meghívják és elűzik őket, szerződéseket kötnek velük.³³ Így, komoly érvekkel találkozunk, amelyek kétségessé teszik a föld „fejedelmesítésének” teóriáját, a Cserepnyn-i feudalizmus-koncepció lényegi elemét. Hogyan is áll a dolog a nagybirtok kialakulásával kapcsolatban?

A 10. században – mutat rá Frojanov – a fejedelmeket és a druzsinnát még nem érdekli a földek megszerzése. Csak a 11. században szélesedik ki és válik bonyolultabbá a fejedelmi gazdaság. Elsősorban az állattenyésztés (különösen a lótenyésztés), a méhészkedés, a vadászat fejlődik, kevésbé fontos a földművelés. Frojanov nem tagadja a Régi Oroszország gazdaságának földművelő alapját, sőt, véleménye szerint, éppen a földművelés termékeinek élelem formájában való beszolgáltatása adja meg a lehetőséget a fejedelemnek, hogy birtokán előnyben részesítse a jövedelmezőbb foglalko-

zásokat. A szerző nem tagadja a 11–12. században meglévő bojári földbirtokot sem, de egyúttal két fontos megjegyzést tesz. Először, írja Frojanov, a bojárok jövedelmének nagy része nem volt kapcsolatban a földbirtoklással, hanem azt bírói és adminisztratív funkciók ellátásáért járó jutalomként kapták. „Ezeket a jövedelmeket nem kell azonosítani a feudális járadékkal. Ezek – az adózás primitív formái, amiket az óorosz társadalomban uralkodó belső politikai viszonyok szültek.”³⁴ Másodszor, a bojárgazdálkodásban ugyanúgy (és hasonló okok miatt) jelentős helyet foglalt el az állattenyésztés. A földbirtoklástól független jövedelmek egészen a 12. századig meghatározó szerepet játszottak az óorosz egyház életében is – erre a végkövetkeztetésre jut Frojanov a 10–12. századi egyházi dokumentumok elemzése kapcsán. A fejedelmi adományok – írja – nem földadományok voltak, hanem az arról származó jövedelmek behajtása jogának átadása, azaz nem feudális adományozás aktusai – bár magukban foglalták az adott föld feudális birtokká fejlődésének lehetőségét. Egyébiránt a kolostoroknak jutott adományok segítenek elképzelést alkotni a nagybirtok szerepéről az óorosz gazdaságban. Frojanov szerint ez a szerep jelentéktelen volt, mert a gazdaság alapját a szabad obscsinatagok földbirtoka képezte.³⁵

Ám milyen a nagybirtok társadalmi alapja? Válaszképp erre a kérdésre, a történész részletesen elemzi Oroszország függő lakosságának különféle kategóriáit. Ennek az elemzésnek az eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: körülbelül a 11. század közepéig a votcsinának rabszolgatartó jellege van, majd feudális elemekkel keveredik, amelyek ugyanakkor az egész 12. század folyamán kisebbségben maradnak. A rabszolga- és a félszabad munka uralkodó szerepe a votcsinákban azonban, nem engedi meg, hogy Oroszországot rabszolgatartó államnak nevezzük, amennyiben maguk a votcsinák „a 11–12. század folyamán kis szigetecskékként voltak jelen, eltörpülve a szabad paraszti földbirtok tengerében, amely a kijevi Rusz gazdaságában uralkodó szerepet töltött be.”³⁶

Teljesen érthető, hogy Óroszország társadalmi-gazdasági viszonyainak ilyenén értékelése Frojanovot sajátos szemlélet kialakítására ösztönzi az Óorosz állam társadalmi-politikai rendszerének jellegét illetően. Rámutatva a 11–12. századi osztályképződés folyamatának fejletlenségére, elvetette az óorosz fejedelemről, mint korafeudális uralkodóról alkotott elképzelést, aki csakis az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően cselekszik. A szerző jelzi az „ösi demokrácia” tendenciájának meglétét, amely egyébiránt a fejedelem katonai, adminisztratív és bírói hatalmának az obscsina által korlátozott voltában, a vecse aktív szerepében öltött testet, s ez a Régi Oroszország minden obscsina-tagra kiterjedő katonai szervezetében gyökerezett.

Frojanov munkái szovjet tudósok ellenreakcióit váltották ki, s elhangzott néhány megalapozott kritikai észrevétel. Ám, úgy tűnik, ezek nem érintették Frojanov tudományos munkásságának fő eredményeit. Melyek is ezek az eredmények? Kiszélesíthetjük a kérdést: milyen eredményeket értek el a Kijevi Rusz tanulmányozása során az 1960-as, 1970-es években?

Mindenekelőtt, sok tudós közös erőfeszítéseképpen legyőzték a feudális vonások keresésének egyoldalú tendenciáját a régi Oroszország társadalmi rendszerében. Ma már lehetetlen ignorálni, vagy lekicsinyelni az óorosz társadalom archaikus és rabszolgatartó elemeinek szerepét. Ám milyen viszonyban voltak ezek az elemek, és hogyan változott ez a viszony a 9–12. század folyamán? Ez a probléma vita tárgya maradt. Goremikina, Sapiro és elsősorban Frojanov komoly érdeme a feudális Kijevi Rusz koncepció érveinek alapos kritikája. E koncepció hívei még nem válaszoltak „a föld fejedelmivé válása” elmélet kritikájára, ezen elmélet nélkül pedig a levegőben lóg a 10. század és a 11. század első fele korafeudális Oroszországnak tézise.

Emlékezzünk csak arra, hogy a 11. század második felétől kezdődően, Cserepnynin szerint, Oroszországban elkezdődik a „fejlett feudalizmus” kora, amikor „nő és szélesedik a votcsina-tulajdon.” Mindenekelőtt szembevetünk ennek az érvelésnek a gyengesége. Hiszen: maga Cserepnynin feltételezi a votcsina megjelenését még a 10. században, amely megjelenése óta csak „nőtt és kiszélesedett”. De ennél is fontosabb, hogy válasz nélkül maradt Frojanov állítása, miszerint a votcsina-földbirtok jelentéktelen volt még a 12. században is, szemben a rabszolga- és félszabad munka jelentős szerepével. Láttuk, hogy ez az érvelés erős gyökeret vert az orosz polgári historiográfiában is.

Végül meg kell álljunk a „feudális” és prefeudális viszonyok fogalmánál is. Cserepnynin helytelennek tartotta ez utóbbi használatát. Az ő okfejtésében két alapmotívumot emelhetünk ki. Az egyiket már említettük. „Alaptalannak tartjuk – írta Cserepnynin – azt a szándékot, amely ártékelné az emberiség történelmi útjának öt társadalmi formációra bontását. Ez az öt tudományosan meghatározott formáció az emberiség törvényszerű fejlődése történelmi valóságában objektíve létező stádiumok; rajtuk keresztül valósul meg a reális társadalmi élet tudományos megismerése. Kétséges, hogy a formáció-elmélettel való fesztelen bánásmód a tudomány hasznára válik.”³⁷ A másik motívum – a „prefeudális” terminus meghatározatlansága. „Mit jelent: prefeudális vagy prekapitalista periódusok? – kérdezi Cserepnynin. Milyen alapon különböztetjük meg őket? Mi a pozitív

tartalmuk? Senki sem tudja. Pefeudális – ez lehet ősközösségi is, és rabszolgatartó is...”³⁸ Úgy tűnik azonban, hogy a Kijevi Ruszról írt legutóbbi munkák fényében, amelyekről a fentiekben szó volt, éppen a „pefeudális” periódus – terminus „hiányossága” (hogy ti. jelölhet ősközösségit és rabszolgatartót is) bizonyul legnagyobb előnyének, mivel lehetővé teszi a régi orosz állam jellemző vonásainak megragadását, összehasonlítva őket Európa feudális államaival. Maga a terminusokról folytatott, kissé dogmatikusnak látszó vita egészen más fényben tűnik fel, ha figyelembe vesszük, hogy mögötte az orosz és szovjet történettudomány régi problémája rejlik: a közös és különleges vonások Oroszország és Európa más országai történelmi fejlődésében-, egy olyan probléma, amelyet a legutóbbi időkig mintha homály fedett volna, és amely most újra magára vonta a tudósok figyelmét, kielégítő megoldást követelve a marxista historiográfiában. Ahogy majd a továbbiakban látni fogjuk, ez a probléma már nem burkoltan, hanem nyíltan, egyike az oroszországi feudalizmus krízisééről és a kapitalista viszonyok geneziséről folytatott viták legfontosabb aspektusainak, amelyekre most rátérünk.

Bár az e problémakörben folytatott viták pontosan az általunk elemzett időszakban bontakoztak ki teljes erővel, gyökerei azonban még az 1940-es, 1950-es évekbe nyúlnak vissza, amikor lényegében kialakultak azok a koncepciók, amelyeknek ütközését az alábbiakban taglalni fogjuk. Az oroszországi kapitalista viszonyok kialakulása idejének meghatározására törekedvén – ennek eredményeképpen –, két nézet alakult ki, amelyek alapján a tudósok is két csoportra oszlottak: a kapitalizmus „korai” és „késői” genezisének híveire. Ráadásul az időkülönbség az értékelésben eléri a másfél, sőt a két (!) évszázadot, ami a probléma elvileg különböző megközelítésére utal.

A kapitalizmus „korai” genezise híveinek túlnyomó többsége a kezdeteket a 17. századtól számítja. Igazolásként az „orosz történelem új periódusáról” szóló lenini idézet szolgál, amelyet, figyelembevételével, hogy a szovjet történészek számára ennek milyen nagy jelentősége van, fontosnak tartunk egészében közölni. Vitatkozva Mihajlovskijjal, aki a nemzeti kapcsolatok a nemzetiségek folytatásának tartotta, Lenin azt írta, hogy már a „moszkvai cárság korában” a nemzeti szálat felváltották a területek. „De nemzeti kötelékekről a szó tulajdonképpen értelmében akkorigban aligha lehetett szó: az állam egyes „tartományokra”, sőt részben fejedelemségekre bomlott, amelyek megtartották egykori önkormányzatuk eleven nyomait, közigazgatásuk sajátosságait, néha saját csapataikat... stb. Csak az orosz történelem új periódusát (körülbelül a 17. századtól) jellem-

zi területek, tartományok és fejedelemségek tényleges egybeolvadása. Ezt az egybeolvadást nem a nemzetiségi kötelékek idézték elő, tisztelt Mihajlovszkij úr, sőt még a folytatásuk és általánosításuk sem; ezt az egyes területek közötti csere erősödése, a fokozatosan növekvő áruforgalom, a kis helyi piacok országos orosz piacban való összpontosítása idézte elő. Minthogy pedig ennek a folyamatnak vezetői és urai a kapitalista kereskedők voltak, a nemzeti kötelékek megteremtése nem volt egyéb, mint a polgári kötelékek megteremtése.”³⁹ (Lenin Összes Művei I. k. 140–141.)

Már régen megírták (elsősorban Szkazkin és Pavlenko), hogy Lenin átvette az „új periódus” kifejezést az orosz polgári történezséktől (például Klucsevszkijtől), arra törekedve, hogy az gazdasági tartalmat kapjon. Ugyanakkor, polemikus jellegű munkájában a legkevésbé sem akart tudományosan megalapozott periodizációt adni az orosz történelemről, és megállapítani a kapitalizmus genezisének kezdetét. Ennek ellenére egy sor tudós (elsősorban Tyihonov, Preobrazsenszkij, Indova, Buligin, Volkov) Lenin idézett sorait állítva kutatásai alaptételül, koncepciót alkotott az oroszországi kapitalista viszonyok fejlődésének és a feudalizmus krízisének 17. századi kezdetéről. Véleményük szerint, ezeknek a folyamatoknak a kezdetéről olyan „új jelenségek” tanúskodtak, mint a természetes gazdálkodás felbomlása és a „kisárutermelés hirtelen növekedése a falvakban és mezővárosokban”, a pénzjáradékra való áttérés, az oroszországi nemzeti piac kialakulásának kezdete, nagy kereskedői tőkék felhalmozódása, és a „kereskedelemben felgyülemlett eszközök átáramlása az ipari termelésbe”, a nagyipar megszületése (manufaktúrák).⁴⁰ Ebből a szemszögből vizsgálják az orosz abszolutizmus kialakulását is, amely, mint állítják, nem fejez ki mást, mint kompromisszumot a nemesség és a burzsoázia között, és a „gazdasági fejlődés hatása alatt” engedményeket tesz a burzsoáziának a gazdaság területén.⁴¹ Végül, különös értelmezést kapott a parasztság osztályharca is. Egyfelől megfigyelhető az osztályharc értelmezése kiszélesedésének tendenciája, mégpedig úgy, hogy hozzákapsolódnak az úgynevezett „mindennapos, hétköznapi jelenségek”: a szökések, a szabatotáz, a robot elutasítása, gazdatisztekkel való viták stb. Másfelől felmerül az a vélemény, hogy a „parasztmozgalmak megkönnyítették a polgári elemek fejlődését... , ugyanis, fellépve a jobbgátság különféle formái ellen, a parasztok a szabad magántulajdon létrehozásáért küzdöttek. A későfeudális korszakban ez objektíve ... a fejlődés polgári útjáért való harcot jelentette.”⁴²

Hogyan is békíthetnénk össze ezt az elméletet olyan tényekkel, mint az örökös jobbgátság jogi megfogalmazása 1649-ben, a feudális rendszer elterjedése az orosz állam távoli területein is, a lakosság egyre nagyobb töme-

geinek bevonása ebbe a rendszerbe, az orosz arisztokrácia hatalmas feudális birtokainak megjelenése a 17–18. században stb.? Az ellentétek kiküszöbölésére Zaozerszkajának 1951-ben megalkotott, a feudális és kapitalista viszonyok párhuzamos erősödéséről vallott tézisét használják fel.⁴³ Úgy tűnik, ez az állítás vált a kapitalizmus „korai” genezise teóriájának egyik elméleti tartóoszlopává, mindenesetre, az e problémakörben írt újabb összefoglaló művek szerzői a kérdést, hogy „előfordulhatott-e a 17–18. századi Oroszországban a feudális–jobbágy és a burzsoá viszonyok egyidejű erősödése...”, a meglévő nézetkülönbségek alapjának nevezik.⁴⁴

A „korai” genezis megalapozásának másik fontos elméleti eleme Nyecskina elképzelése az oroszországi feudalizmus „leszálló” és „felívelő” szakaszáról.⁴⁵ Nyecskina célul tűzte ki, hogy megtalálja a társadalmi formációk fejlődése különböző periódusainak értékeléséhez szükséges legbiztosabb kritériumot. F. Engels szavaira támaszkodva arra a meggyőződésre jutott, hogy „a formáció fejlődésének az a periódusa, amikor a rá jellemző termelési viszonyok megegyeznek a termelőerők jellegével, segítik előretérésüket, – jelenti a társadalmi fejlődésnek felfelé ívelő stádiumát. A formációnak az a periódusa, amikor az előbb felsorolt megfelelések felbomlnak..., jelenti a formáció fejlődésének lefelé ívelő stádiumát.”⁴⁶ Az orosz feudalizmushoz írt mellékletében Nyecskina a két stádium határának a 17. századot állapította meg, az eltérés jeleinek tartva a manufaktúrák megjelenését és a paraszti gazdaság egyszerű újratermelésének lehetetlenségét (ezt a jelenséget ugyancsak a 17. századra tette át). Ily módon másik oldalról közelítve meg a kérdést, Nyecskina csatlakozott a „korai” genezis híveihez.

Nyecskina kétségtelen érdeme, hogy a vitákba bevonta az összehasonlító-történelmi szemléletet. Habár ezt kissé mechanikusan tette. Rámutatva a termelés kapitalista módszerének győzelmére a 16–17. századi Angliában és Hollandiában, azt állította, hogy ezeknek az eseményeknek a tükrében Oroszországban a jobbágyviszonyokról szóló törvényeket az orosz feudalizmus „lefelé ívelő” stádiumának jeleiként kell felfogni.⁴⁷

Végül, tulajdonképpen Nyecskina volt az első, aki teljes egészében elvetette a kapitalizmus és feudalizmus párhuzamos erősödésének lehetőségét. Következésképpen, a saját elmélete alapján mutatta be, hogy a 17. századtól kezdve az orosz feudalizmus a krízis korszakába lépett (ebben az értelemben nem szerencsés Bugarov, Preobrazsenszkij és Tyihonov hivatkozása a szerzőnőre).

Nyecskina bevezető cikkének megjelenése után kibontakozó vitában elhangzott Sztrumilin akadémikus külön véleménye is. Továbbfejlesztve nézeteit, amelyeket először a 40-es években fejtett ki, Sztrumilin azt írta,

hogy a kapitalizmus első elemei még a manufaktúrák kialakulása előtti időkben megjelentek, közülük a legfontosabb – a feudális gazdaság naturalis voltának megbomlása, áru- és pénzviszonyainak fejlődése, mivel ennek következménye – folytatja Sztromilin – a munkaerő áruvá válása is.⁴⁸ Ennek alapján a „lefelé ívelő” periódus kezdetét Sztromilin a 16. századra helyezte. Ugyanezt a nézetet vallja D. P. Makovszkij is, aki magára vállalta a kérdés monografikus feldolgozását.⁴⁹ Rámutatott, hogy a 17. századnak sok, úgynevezett „új” jelensége már a 16. században is előfordult. Ide sorolta a városok növekedését, az árutermelés felgyorsulását, a parasztság rétegződését, a manufaktúrák megjelenését és a jelentősebb tőkék kialakulását.⁵⁰ Ami a külkereskedelmet illeti, itt Makovszkij arra a meghökkentő következtetésre jutott, hogy „Oroszország szerepe a világ- de különösen a keleti kereskedelemben jelentősebb volt, mint Angliáé”, hozzátéve, hogy „nehéz elképzelni, hogy Európa bármely államának piacain az áruforgalom nagyobb lett volna, mint az oroszországi piacokon.”⁵¹ Tehát – fejezi be Makovszkij –, ha következtetések akarunk lenni, akkor a kapitalizmus kezdetét nem a 17., hanem a 16. századtól kell számítanunk. Csak a nemesi állam politikája, és különösen az opricsnyina fékeztek a polgári fejlődést Oroszországban, ami az első parasztháborúhoz vezetett (a Bolotnyikov felkeléshez), ez utóbbit a kutató korai polgári forradalomként tartja számon. Ennek a felkelésnek az elfojtása – zárja le gondolatát a szerző – a maga részéről végképp megnyitotta a feudális reakció útját. Makovszkijnak nem egy esetben sok-sok „vétkét” vetették szemére, a tények tendenciózus összegyűjtésétől a metodológiai és forráskutatási hibáig, azonban az általa elképzelt, ha szabad így fogalmazni, „radikális” irányvonal tovább él az orosz kapitalizmus historiográfiájában. Ehhez az irányvonalhoz csatlakozott az oroszországi rendi-képviselési intézmények kutatója, N. E. Noszov is.

Meg kell jegyezni, hogy Makovszkij és Sztromilin aktívan használják az összehasonlító-történeti elvet, bár, sajnos ennek egyoldalú értelmezése oda vezet, hogy az említett szerzők alapján véve Oroszország és Nyugat-Európa országai fejlődésének hasonló jeleit keresik. Hasonló utat választott Noszov is. Véleménye szerint, a 15–16. században Oroszország, hasonlóan a nyugat-európai országokhoz, változások korát élte, amikor eldőlt, milyen úton fejlődik tovább: a polgári vagy „a jobbágyság második kiadásának” útján. „A 16. sz. közepéig – állítja a tudós – egészében egy olyan intenzív gazdasági fejlődés figyelhető meg, ami (megfelelő szerencsés feltételek mellett) a prekapitalista viszonyok nagyon komoly változásának kezdetét jelenthette volna.” Politikai területen a korszakforduló jelleg a fejlődés „par-

lamentáris” és „önkényuralmi” irányvonalai közötti harcban fejeződött ki, társadalmi téren felsorakoztak egymás ellen a kereskedők, kézművesek és parasztok, illetve a bojárok és a nemesek. „Ez osztályharc volt; harc Oroszország fejlődésének különböző útjaiért.” Igaz Noszov, Makovszkijjal és Sztrumilinnal ellentétben, az „alternatív fejlődést” nem a feudális rendszeren belül, hanem azon kívül véli felfedezni – az orosz Északon, ahová még nem ért el a feudalizáció folyamata.⁵² Következésképp, Noszov figyelembe veszi Oroszország gazdasági fejlődésének területi egyenlőtlenségét, és ebből a szempontból az ő koncepciója történetibb, mint Sztrumiliné és Makovszkijé.

A kapitalizmus „korai” genezise híveinek bizonyítékai kezdettől fogva nagyszámú kritikai megjegyzést váltottak ki. 1965-ben az opponensek különálló fellépései az Oroszországnak a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetéről tartott országos vitán egységes szemléletté alakultak.⁵³ Az itt felolvasott vitaindító szerzői bebizonyították, hogy az olyan jelenségek, mint az árutermelés, a parasztság differenciálódása, kereskedelmi tőkék kialakulása – föllelhetők voltak a 17. századig is, sőt, ilyen, vagy olyan mértékben a feudális társadalomban is köznapi jelenségek, és lehetetlen bebizonyítani, hogy a 16., vagy a 17. században következik be minőségi ugrás, aminek kapcsán egy új periódus kezdetéről beszélhetnénk. A nemzeti piac kialakulása a kapitalizmus előtt ment végbe, a piaci kapcsolatok pedig a termelés feleslegének forgalmazásán alapultak.⁵⁴

Régi és külön vita tárgyát képezi az orosz manufaktúra jellegének problémája. A 17. századra vonatkozóan a szakirodalom kb. 30 manufaktúra létezését tartja számon.⁵⁵ „Ezek méretükben kicsi, centralizált manufaktúrák voltak, amelyeket a kormány kezdeményezésére alapítottak, és amelyek elsősorban a cári udvar és a hadsereg szükségletét elégítették ki.”⁵⁶ Létrejöttükben jelentős szerepet játszottak a külföldi tőkék; ezen manufaktúrák közül sok életképtelennek bizonyult, a legfontosabb pedig, hogy a 18. század első felében a manufaktúrákban elterjedt a kényszermunka, a manufaktúrák „benőttek” a gazdaság feudális rendszerébe. Ily módon, a beszámoló szerzői – Sztrumilin, Nyecskina és néhány más kutató korábban kifejtett véleménye ellenére – a 17. századi és a 18. század első két harmadának manufaktúráját nem tartják kapitalista jelenségnek. Ebben az időben – állítják a beszámolóban – a feudalizmus további fejlődése figyelhető meg. Nincs okunk beszélni a parasztfelkelések és a fejlődés nem feudális útjáért folytatott harc közötti kapcsolatról sem.

A kapitalista viszonyok kialakulásának kezdetét a szerzők a 18. század utolsó harmadára helyezik, amikor – a Manufaktúra-kollégium adatai

szerint – a textiliparban az újonnan létesített kereskedő manufaktúrák csakis bérmunkát alkalmaztak (1762-ben külön törvénnyel tiltották be a kereskedők számára a jobbágyok megvásárlását). Pontosan ekkor – említi meg a szerzők –, alakul ki a munkaerő állandó piaca. A mezőgazdaságban a földesúri gazdaságok a piac felé orientálódnak, a nemesek mind gyakrabban válnak vállalkozókká. Ennek ellenére a feudális rendszer kimeríti az alkalmazkodás lehetőségeit, a 19. század első felében válságba jut, „amikor a jobbágygazdaság zsákutcába került, a társadalmi fejlődés előrehaladása pedig elsősorban a kisárutermelés és a kapitalista viszonyok alapján valósult meg.”⁵⁷ Ez röviden, a „késői” genezis híveinek elmélete.

Sem az 1965-ös vitákban, sem a tudományos sajtóban ezután megjelenő írásokban nem közeledett egymáshoz az ellentétes táborok szemlélete. A viták évei azonban nem múltak el nyomtalanul, erről világosan tanúskodott az orosz abszolutizmusról folytatott vita, ami a szovjet és olasz történészek konferenciáján kezdődött és az „Isztorija SzSzSzR” című folyóirat (1968–1972) oldalain nyert folytatást. A magyar sajtóban már megjelentek olyan cikkek, amelyek a vita egyes részeit és historiográfiai előzményeit érintik,⁵⁸ és ez felment bennünket a kutatók sokféle véleménye áttekintésének szükségessége alól. Röviden csak néhány, számunkra érdekes mozzanathoz állunk meg.

Az abszolutizmus témáját már nem egyszer megvitatták különféle nemzetközi történész fórumokon, 1968-ban a szovjet és olasz történészek találkozájának napirendi programjában is szerepelt. A szovjet delegáció részéről L. V. Cserepnyn tartott előadást, elemezve az orosz abszolút monarchia kialakulásának körülményeit. Ezt a beszámolót jogosan fogták fel úgy, mint a „tradicionális irányzat” hívei szemléletének összegezését (I. F. Gingyin kifejezése), amelyet ugyanakkor az eltelt évek tudományos harcainak figyelembevételével készítették el. Cserepnyn az orosz abszolutizmusról alkotott elképzelését a már ismert elméletre építette, az oroszországi kapitalista viszonyok 17. századi kezdetére, ami megengedte a szerzőnek – Engels közismert mondatára hivatkozva –, a következő állítást: Oroszországban is az abszolutizmus szükséges előfeltétele a feudális és polgári elemek közötti egyensúly volt. Habár, előre látva az opponensek ellenérveit, Cserepnyn hozzátette, hogy Oroszországban ez az egyensúly nem „szó szerinti” volt, hanem csak hozzávetőleges, ami abban nyilvánult meg, hogy a „kormányának a politikában számolnia kellett a burzsoázia követeléseivel.”⁵⁹

Éppen ebben az előadásban Cserepnyn alapvető elméleti megközelítés szintjére emelte a kapitalizmus és feudalizmus „párhuzamos” erősödé-

désének tételét (valószínűleg ezt is a megelőző viták tapasztalatai alapján tette). „Ez a tétel – olvassuk – sokmindent megmagyaráz: az eredeti felhalmozás folyamatának fékezetttségét és lassúságát, és a munkaerő-piac szűk kereteit, továbbá a bér- és a kényszermunka összekapcsolódását a manufaktúrákban stb. A 17. századot nem hagyhatjuk ki a kapitalizmus genezisének áttekintéséből, de egyúttal nem feledhetjük, hogy abban az időben a feudalizmus még nem aknázza ki nagy tartalékait. A kapitalista viszonyok csíráinak megjelenése előfutára volt a feudális formáció végső összeomlásának, de nagyon közvetett és alig észrevehető módon. Csak ebben az értelemben, távoli perspektívában lehet beszélni a feudalizmus felbomlásának megkezdődéséről.”⁶⁰

Végül, Cserepnyin teljes egészében megtartotta a „tradicionális irányzat” osztályharc-fogalmát; az osztályharcot az előadásban (főleg a parasztháborúkat) alapvető belpolitikai tényezőként szerepelteti (a külpolitikai, és általában a külső tényezőket nem is veszi figyelembe a szerző), ami az abszolutizmus kialakulására döntő hatással volt. Ily módon, a Bolotnyikov vezette parasztháború „a 16. században késleltette, Sztjepan Razin felkelése pedig elősegítette az abszolutizmus megteremtését.”⁶¹

A „tradicionális irányzat” koncepciójának éppen a fentiekben felsorolt csomópontjaira irányult az opponensek támadása. A probléma tulajdonképpen gazdasági aspektusa – bár a vitázók nem feledkeztek meg róla – háttérbe szorult, és a középpontba az „egyensúly” kérdése került. Azonnal kiderült, hogy konkrét történelmi probléma esetében lényegesen nehezebb „elttekinteni” a források bizonyítékaitól: az „egyensúly” híveinek gyakorlatilag nem sikerült dokumentálni nem csak az egyensúlyt (még a körülbelülít sem), de még a kereskedők önálló követeléseinek meglétét sem az egész 17. század folyamán. Sőt, N. I. Pavlenko véleménye szerint ilyen bizonyítékok egyszerűen nem is léteznek, mivel „a kereskedők és a városi lakosság nem a nemességet ellensúlyozó szerepben, hanem mellette léptek fel.”⁶² Természetesen, az egyensúly-elméletre mért csapás egyszerre kérdéssé tette az elmélet gazdasági megalapozottságát is. Avreh, Oroszország újkori történetének kiváló ismerője, rámutatott még egy kirívó ellentmondásra, amelyet az egyensúly-elmélet követői nem vesznek figyelembe. „Az orosz burzsoázia – írta Avreh – egészen a 20. századig sokkal hűségesebb alattvaló volt, mint a nemesség”, és a politikai élet jobbszárnyán helyezkedett el; ennek következtében „a polgári átalakulás feladatát ... a nemesség élenjáró képviselői vállalták magukra.” Ez semmiképp sem egyezik meg azzal az állítással, hogy a „történelmileg alkalmatlan” burzsoázia már a 17. században „erős gazdasági és politikai erőként, az „egyensúly” tényezőjeként⁶³ lépett fel.

Avreh felhívta a figyelmet arra is, hogy a „párhuzamos erősödésről” alkotott „dialektikus” tézis ellentmond a politikai gazdaságtan elemi törvényeinek, hiszen a termelés új formáinak fejlődését éppen nagyobb hatékonyságuk váltja ki szemben a régiekkel, ha szabad így fogalmazni – „elnyomja” őket.⁶⁴ Ehhez hozzá kell tenni, hogy ez a megjegyzés annál is inkább megalapozott, mert a „korai genezis” hívei gyakorlatilag figyelmen kívül hagyják a külső hatásokat, a belső „autonóm” folyamatok párhuzamosságát hangsúlyozva. A vita során a „tradicionális irányzat” képviselői figyelmen kívül hagyták Avreh ellenvetését, szóban is csak Cserepnyin válaszolt rá: „Azt mondják, hogy ez (a párhuzamos erősödés F. Sz.) elméletileg lehetetlen. Ám ilyen volt az élet, az objektív igazság.”⁶⁵ Igaz, ezt a replikát nem tekinthetjük Avreh érvelése cáfolatának.

Ahogy várható volt, az elvi nézetkülönbségek az osztályharc fogalmának értelmezése és használata szempontjából is felszínre kerültek. Ez a fogalom (a fent bemutatott széles értelemben) az „univerzális álkulcs” szerepét játszotta sok történelmi kérdés nyitjához, többek között az abszolutizmus kialakulásának kérdésében. Így nem csodálkozhatunk, hogy Avreh, Pavlenko és mások nem szorítkoztak az osztályharc elemzésében a vita tematikájának keretei közé, hanem metodológiai jelleget adtak ellenvéteseiknek.

Pavlenko fellépett a feudális társadalom polarizációjának túlértékelése ellen, rámutatva, hogy a jogi és a társadalmi-gazdasági különbségek az osztályokon belül „igenis jelentkeztek” „még a 18. század második felében is.”⁶⁶ A feudális társadalmi struktúra leegyszerűsítése az osztályharc valódi jelentőségének eltorzításához vezet. Ugyanezt jelenti a fogalom túlzott kibővítése, ami, ahogy Avreh előre figyelmeztetett, a fogalom diszkreditálásához vezethet „...nem marad a feudálisan függő (és független) paraszt életének egyetlen mozzanata sem, amelyet ne lehetne úgy értelmezni, mint az osztályharc megnyilvánulását.”⁶⁷ Maga Avreh, cikkében az oroszországi osztályharc gyengeségéről alkotott véleményből indul ki, mint az orosz abszolutizmus hosszúéletűségének és szilárdságának egyik okozójából. A parasztság, olvashatjuk a szovjet–olasz történész konferencián elhangzott előadásában, „századokon át az orosz abszolutizmus tömeges támasza volt... A parasztság hosszú időn át monarchikus érzelmű maradt. Oroszországban a paraszt csak 1905-ben kezdett köztársaságivá válni, véglegesen pedig csak 1917-ben lett azzá.”⁶⁸ Végül, Avreh és Pavlenko szerint, korántsem bebizonyított az osztályharc közvetlen hatása az államforma megváltozására, többek között az abszolutizmus kialakulására sem, továbbra is érthetetlen marad az efféle hatás mechanizmusa, csakis néhány jelenség kronológiai egybeesését lehet bizonyítani.

Nézzük a tanulságokat. Az általunk elemzett viták a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetről, tekintet nélkül a tematikai különbségekre, mondhatni, ugyanazokat a gazdasági, társadalmi, politikai (részben ideológiai) problémákat érintették. Bátran állíthatjuk, hogy lényegében véve, az orosz feudalizmus és kutatása metodológiájának sorsáról volt szó.

1965-ben az oroszországi kapitalizmus genezisééről folytatott vitában szembeötlő a problémához való mechanikus hozzáállás elterjedtsége. Szem előtt tartva e történelmi folyamat „klasszikus” variációját, a vitában részt vevők közül sokan egyszerűen megpróbálták felfedezni e variáns kezdeti jelenségeit – orosz talajon, és megkísérelték összekötni velük az orosz kapitalizmus kezdetét. Ugyanakkor nem vették figyelembe a kapitalista viszonyok kialakulási folyamatának összetettségét sem, ami nem egy-két, hanem egész sor előzményt feltételez.⁶⁹ Ebben az összefüggésben kétségesse válik például Noszov koncepciója az alternatív fejlődésről. Kétséges, hogy az Észak parasztgazdasága és az ott lerakódó tőkék, elvágva a külföldi piacoktól, a feudális gazdaság fejlődő és terjedő rendszereitől körülveve, az orosz városok ipari jellegének ismert gyengesége mellett reális alternatívát jelenthettek volna a feudális fejlődés számára. Valószínűleg ugyanitt kell keresni a „párhuzamos erősödés” rejtélyének megoldását. Így például a manufaktúra, amely Nyugaton a kapitalista fejlődés útján megtett lépést jelenti, Oroszországban a 18. század elején nem szabad munkaerőből táplálkozott, a meglévő feudális körülményekhez alkalmazkodott, és a fejlődés egyik „zsákutcája” lett.⁷⁰

E vita idején gyakorlatilag nem esett szó a már kialakult kapitalista rendszer hatásáról sem. Úgy véljük, ezt a kapitalizmus „korai” genezise ellenzőinek szemére is vethetjük. Ahogy erről már említést tettünk, a feudalizmus felbomlását és a kapitalizmus kialakulásának kezdetét egyetlen jelenséggel, a bérmunkát alkalmazó manufaktúrák számának visszafordíthatatlan megnövekedésével kapcsolják egybe. Ugyanakkor, ahogy ezt az 1965-ös előadás egyik szerzője máshol leírta, „a régi termelési viszonyok a gazdaság alapvető ágaiban megőrizték uralkodó szerepüket, s az ipari termelés élenjáró formája, a manufaktúra természeténél fogva nem volt alkalmas arra, hogy gyökeresen és radikálisan megváltoztassa a gazdaság kialakult szerkezetét.”⁷¹ De akkor hogyan magyarázható meg az a tény, hogy ugyanazon tudósok a 19. század első felére vonatkozóan már a feudalizmus válságáról beszélnek? Hogyan magyarázható csupán a belső orosz folyamatok alapján az a jelenség, amelyre Niederhauser Emil mutatott rá: „Valahogy az a benyomás alakul ki a szemlélődő előtt, hogy a feudális rendszer bomlása és az új, tőkés viszonyok jelentkezése közötti intenzitá-

sokat tekintve, nincs teljes összhang: a bomlás, a feudális termelési viszonyok csődje nyilvánvalóbb, mint a tőkés elemek jelentkezése; a régi gyorsabb ütemben bomlik, mint ahogy az új keletkezik.”⁷²

A jelzett probléma összefügg az „átvétel”, az országok és „rendszerek” közötti kölcsönhatás nagy történelmi kérdésével.⁷³ A „tradicionális irányzat” képviselői munkáikban a „belső” folyamatokra helyezik az alapvető hangsúlyt. Ezen az alapon vetette el Cserepnynin, mint „nem meggyőzöt”, A. N. Csisztozvonov és P. V. Volobujev hipotézisét az abszolutizmus Oroszország általi átvételéről. Ugyanilyen kritika érte az orosz állam szerepének jelentőségét, az ország gazdasági, társadalmi fejlődésébe való beavatkozását hangsúlyozó tételt. Ezt a fontos szerepet már a burzsoá historiográfia is aláhúzta, de később, különböző okokból ez a jelenség elkerülte a történészek érdeklődését, s csak az abszolutizmusról folytatott vita kapcsán került ismét előtérbe.

A fentebb felsorolt vitás kérdések mindegyike mögött az orosz és szovjet publicisztika és historiográfia hagyományosan neuralgikus pontja rejtőzik. Általánosan ismert, hogy Oroszországban mindig is létezett az ország történelmi fejlődését a Nyugat fejlődésétől elválasztó irányzat, és ennek ellenpólusa, a folyamatok közös törvényszerűségét hangsúlyozó irányzat. Még bonyolultabbá vált a kép a Nyugat – Oroszország – Kelet háromszög megjelenésével, illetve Oroszország helyének keresésével ebben a háromszögben.

Századunk 30-as éveiben, a történelmi materializmus általánossá válásának idején a Szovjetunióban „a történészek szinte kizárólagos feladatává ... a társadalmi formációk fejlődése közös törvényszerűségeinek bemutatása vált.”⁴⁷ A történelmi materializmusnak a klasszikusok által alapvetően nyugat-európai anyagon kidolgozott fogalmai járultak hozzá ahhoz, hogy a figyelem az egyetemesre összpontosuljon, háttérbe szorítva a különöset, mintha az csak a megkésettség következménye lenne (valami hasonlót fedezhetünk fel a Kijevi Oroszország körüli vitákban is). Ilyen alapon értelmezték az összehasonlító történelmi módszert is. Ennek az áramlatnak hatásai máig is érezhetőek, a „tradicionális irányzat”, mint az a viták során gyakran láthatóvá vált, nem fogadja el az orosz történelem sajátosságainak más értelmezését. Ugyanakkor, éppen a kapitalista fejlődés tette szemmel láthatóvá az „orosz fejlődés” lényegi eltéréseit, s így vált szükségessé, illetve lehetővé a történelmi gyökerek keresését.⁷⁵ Avreh szavait idézve „a kapitalizmus orosz utas fejlődését” a „feudalizmus fejlődésének orosz útja” előzte meg, aminek sajátosságait a kezdeteknél kell keresni. Éppen ilyen alapon találtuk megengedhetőnek a kijevi Oroszország és a „késői orosz feudalizmus”-vita párhuzamba állítását.

„Elveszített egyensúly” – ilyen címet adott Avreh a folyóiratvítát befejező cikkének. Ez a cím, természetesen, az egyensúly-elmélet kudarcára való utalást hordozza, ugyanakkor, másik rejtett értelme is van: feltétlenül szükséges az orosz feudalizmus kutatásában a megközelítésmódok egyensúlyának visszaállítása. Az 1960-as, 1970-es években a szovjet történettudomány fontos lépést tett ebben az irányban.

Jegyzetek

1. V. O. Kljucsevszkij: Szocsinenija t. I. Moszkva, 1956. 274.
2. Uo. 275–276.
3. Lásd: L. V. Cserepnin: Rusz': Szpornüe voproszű isztorii feodal'noj zemel'noj szobsztvennoszti v 9–15. vv. In: A. P. Novoszil'cev, V. G. Pasuto, L. V. Cserepnin: Puti razvitija feodalizma. Moszkva, 1972, 132.
4. M. N. Pokrovszkij: Izbrannüe proizvedenija. kn 3. Moszkva, 1967, 30.
5. Szovetszkaja isztoriografija Kievskoj Ruszi. Leningrád, 1978. 86.
6. Uo. 87.
7. Uo. 63.
8. L. V. Cserepnin: Ukaz. szocs. 137.
9. Uo. 140.
10. B. D. Grekov: Genezisz feodalizma v Roszszii v szvete ucsenija I. V. Sztalina o bazisze i nadsztojke. Voproszű Isztorii, 1952/5. 31–34.
11. Sz. V. Juskov: Ocserki po isztorii feodalizma v Kievskoj Ruszi. Moszkva–Leningrád, 1939.
12. „Ob itogah diszkuszszii o periodizácii isztorii SzSzSzR”. Voproszű Isztorii, 1951/3. 56. L. V. Cserepnin és V. T. Pasuto hasonló véleményt fejt ki az „O periodizaciji isztorii SzSzSzR épohi feodalizma” c. cikkében. Voproszű Isztorii, 1951 : 2. 52–80.
13. „Isztorija SzSzSzR sz drevnejsih vremén do nasih dnej.” Pervaja szerija. t. I. Moszkva, 1966. 477.
14. Lásd: I. Ja. Frojanov: O rabszttve v Kievskoj Ruszi. „Vesztnik LGU.” 1964/2, A. P. P'jankov: Holopszttvo na Ruszi do obrazovanija centralizovannogo goszdarszttva. In: Ezsegodnik po agrarnoj isztorii Vosztocsnoj Evropü. 1965. Moszkva, 1970.
15. V. I. Goremikina: K probleme isztorii dokapitalisztticseszkih obszcseszttv (na materiale Drevnej Ruszi). Minszk, 1970.
16. Idézve a Szovetszkaja isztoriografija Kievskoj Ruszi c. könyv 116–117. oldaláról.
17. Idézve Cserepnin: Rusz'... 116.
18. Uo. 150.
19. O. M. Rapov: K voproszu o zemel'noj rente v drevnej Ruszi v domongol'szkij period. „Vesztnik MGU” 1968/1. 57–58.
20. L. V. Cserepnin: Rusz' ... 154, 151.
21. Uo. 155.

22. Uo. 158., 159.
23. V. I. Buganov: A. A. Preobrazsenszkij, Ju. A. Tyihonov: Ęvoljucija feodalizma v Roszszii., Moszkva, 1980. 35.
24. L. V. Cserepnynin: Rusz' ..., 163.
25. Uo. 187.
26. Uo. 165–166.
27. A. L. Sapiro: O periode feudal'noj szobsztvennoszti na zemlju. – „Voproszū Isztorii” 1969/12. 68.
28. Ezen hipotézis kifejtését lásd A. I. Neuszūhin: Dofeodal'nūj period kak perehodnaja sztdajija razvitija ot rodoplemennogo sztrōja k rannefeodal'namu. – „Szrednie veka” 31. 1968.
29. A. L. Sapiro: Ukaz. szocs. 69–70.
30. A. M. Szaharov: Ismertetés a „Puti razvitija feodalizma” c. könyvről. – „Voproszū Isztorii”, 1973/5. 161.
31. I. Ja. Frojanov: Kievskaja Rusz'. Ocserki szocial'no-ékonomicseszkoj isztorii. Leningrád, 1974. 10.
32. Uo. 12.
33. I. Ja. Frojanov: Kievszakaja Rusz'. Ocserki szocial'no-politicseszkoj isztorii. Leningrád, 1980. 50–51.
34. I. Ja. Frojanov: Kievskaja Rusz'. Ocserki szocial'no-ékonomicseszkoj isztorii.
35. Uo. 99.
36. Uo. 158.
37. L. V. Cserepnynin: Nekotorūe voproszū isztorii dokapitaliszticseszkih formácij v Roszszii. In: L. V. Cserepnynin: Voproszū metodologii isztoricseszkiego iszszledovanija. Moszkva, 1981. 252.
38. L. V. Cserepnynin: Rusz' ..., 144.
39. V. I. Lenin: PSzSz, T. I. 153–154.
40. E. I. Indova, A. A. Preobrazsenszkij, Ju. A. Tyihonov: O burzsuaznam raszszloenii ,kreszt'jansztva v Roszszii 17–18 vv. „Isztorija SzSzSzR”. 1962/3. 86; I. A. Bulūgin, E. I. Indova, A. A. Preobrazsenszkij, Ju. A. Tyihonov, Sz. M. Troickij: Nacsal'nūj étap genezisza kapitalizma v Roszszii. „Voproszū Isztorii” 1966/10 65–90. „Isztorija SzSzSzR sz drevnejsih vremén do nasih dnej”. Pervaja szerija. t. 3. Moszkva, 1967. 20–30; „Perehod ot feodalizma k kapitalizmu v Roszszii, Materialū Vszeszojuznoj Diszkuszszii”. Moszkva, 1969. 126. (V dol'nejsem – Materialū...)”)
41. I. A. Bulūgin és mások: Nacsal'nūj étap genezisza ... 87–88.
42. E. I. Indova, A. A. Preobrazsenszkij, Ju. A. Tyihonov: Klaszszovaja bor'ba kreszt'jansztva i sztanovlenije burzsuaznūh odnosenij v Roszszii (vtoraja polovina 17–18 v.) „Voproszū Isztorii” 1964/12. 28.
43. E. I. Zaozerszkaja: K voproszu o szucsnsoszti i osznovnūh étapah „novogo perioda” v isztorii Roszszii. „Voproszū Isztorii” 1951/12. 89.
44. V. I. Buganov és mások: Ęvoljucija feodalizma v Roszszii, 8.
45. Uo. 9–10.
46. M. V. Nyecskina: O „vizshodjacsej” i „niszhodjacsej” sztdajih feudal'noj formacii. „Voproszi Isztorii” 1958/7. 87.
47. M. V. Nyecskina: K itogam diszkuszszii o „voszhodjacsej” i „niszhodjacsej”

- szadijah feodalizma. „Voproszū Isztorii” 1963/12. 31–51. „Materialū...” 122.
48. Sz. G. Sztrumilin: K voproszū o geneziszke kapitalizma v Roszszii. „Voproszū Isztorii” 1961/9. 58.
49. D. P. Makovszkij: Razvitije tovarno-denezsnūh odnosenij v szelszkom hozjajsztve Ruszszkogo goszudarsztva v 16. v. Szmolenszk, 1963. uő: Pervaja kreszt’ janszkaja vojna v Roszszii. Szmolenszk, 1967.
50. „Materialū...” 159–160.
51. Uo. 14.
52. N. E. Noszov: Sztanovlenije szoszlovno-predsztavitel’nūh ucsezsdenij v Roszszii. Leningrád, 1969. 9–12. 90. 289–290.
53. I. F. Gindin, L. V. Danilova, I. D. Kovalcsenko, L. V. Milov, A. P. Novoszel’cev, N. I. Pavlenko (felelős szerk.), M. N. Rozskova, P. G. Ründzjunszkij: Pehod Roszszii ot feodalizma k kapitalizmu. In: „Materialū...” i. m. 5–103.
54. Uo. 25.
55. Elhangzott az a vélemény is, hogy kétszer ennyi volt (lásd: I. A. Bulūgin és mások: Nacsal’nūj étap geneziszsa ..., 73.)
56. „Materialū...” 22.
57. Uo. 58.
58. Krausz Tamás: Pokrovszkij és az orosz abszolutizmus vitája az októberi forradalom után. Történelmi Szemle, 1980/4. 623–648.; Horváth Attila: Viták a szovjet történetírásban az orosz abszolutizmus kérdéseiről. Világtörténet, 1981/4. 97–110.
59. „Dokumentū szovetszko-ital’janszkaj konferencii isztorikov.” 8–10 aprilja 1968 g. Abszolutizm v Zapadnoj Evrope i Roszszii. Ruszszko-ital’janszkije szvjāzi vo vtoroj polovine 19. vv; Moszkva, 1970. 42. (a továbbiakban „Dokumentū...”)
60. Uo. 32.; Az utolsó mondatra Avreh élesszeműen reagált: „Itak, pered nami szoveršenno novūj podhod k isztoriczeszkaj real’noszti: hotja eē net, ona budet, a raz tak, to, znacsit, ona uzse jeszt’” 220.
61. Uo. 39.
62. Uo. 182.
63. M. A. Rahmatulin: K diszkuszszii ob abszoljutizme v Roszszii. „Isztorija SzSzSzR” 1972/4. 78.
64. A. Ja. Avreh: Ruszszkij abszoljutizm; ego rol’ v utverzsdenii kapitalizma v Roszszii. „Isztorija SzSzSzR” 1968/2. 96.
65. L. V. Cserepnin: Nekotorūe voproszū... 259.
66. „Dokumentū...” 183.
67. A. Ju. Avreh: Utracsennoe „ravnoveszie” „Isztorija SzSzSzR” 1971/4. 64.
68. Uo. 67.
69. Erről lásd: Katus László: „A kelet-európai iparosodás és az önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez. Történelmi Szemle. 1967., No. 1., 1–45.
70. Erről lásd: M. P. Pavlova-Szil’vanszkaja: K voproszu ob oszobennoszttjah abszoljutizma v Roszszii; „Isztorija SzSzSzR” 1968/4. 84.
71. P. G. Ründzjunszkij: Utverzsdenie kapitalizma v Roszszii. Moszkva, 1978. 9.
72. Niederhauser Emil: A polgári átalakulás problémái Kelet és Délkelet-Európában. Világtörténet 1969/9–10. 41.

73. Az ezzel kapcsolatos legérdekesebb munkák: M. P. Pavlova-Szil'vanskaja: Ukaz. szocs.; A. N. Csisztozvonov: Nekotorüe aszpektü problemü genezisa abszoljutzima. „Voproszü Isztorii” 1968/5. uő: Obscsee i oszobennoe v proceszsze genezisa kapitalizma v sztranaš Central'noj i Vosztnocnoj Evropü. (Posztanovka voprosza.) In: Voproszü pervonacsal'nogo nakoplenija kapitala i nacional'nie dvizsenija v szlavjanszkih sztranaš. Moszkva, 1972. 5–16.
74. „Materialü ...” 8.
75. Érdekes, hogy a „tradicionális szemlélet” képviselői között csak ritka kivételként találkozunk a 19. sz-i orosz történelem kutatóival. A 19–20. sz-i egyetemes és orosz történet kutatói az opponensek táborába tartoznak.